

Organizirano slobodno vrijeme radnika brodogradilišta „3. maj“ u okviru politike socijalističkoga samoupravljanja 1980-ih godina

Špoljarić, Daniela; Puljar D'Alessio, Sanja

Source / Izvornik: **Studia ethnologica Croatica, 2023, 35, 173 - 193**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.17234/SEC.35.10>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:421231>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-30**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

ORGANIZIRANO SLOBODNO VRIJEME RADNIKA BRODOGRADILIŠTA “3. MAJ“ U OKVIRU POLITIKE SOCIJALISTIČKOGA SAMOUPRAVLJANJA 1980-IH GODINA

DOI: 10.17234/SEC.35.10
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. 1. 2023.
Prihvaćeno: 14. 11. 2023.

DANIELA ŠPOLJARIĆ
daniela.spoljaric22@gmail.com

SANJA PULJAR D'ALESSIO
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet /
University of Zagreb, Faculty of Humanities
and Social Sciences
Sveučilišna avenija 4,
HR–51000 Rijeka, Hrvatska / Croatia
spuljar@uniri.hr
 orcid.org/0009-0009-6657-8263

Ovaj rad nalazi se u otvorenom pristupu i može se distribuirati u skladu s odredbama licencije CC BY-NC-ND 4.0 HR

U ovome se radu na primjeru riječkoga brodogradilišta “3. maj” obrađuje tema organiziranoga slobodnog vremena u okviru radničkoga samoupravljanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije osamdesetih godina prošloga stoljeća. Prvi se dio rada bavi definiranjem organiziranoga slobodnog vremena te njegovim smještanjem u kontekst brodogradilišta “3. maj”, a drugi se dio rada posvećuje njegovu prikazu iz dviju perspektiva – one radnika s jedne strane, te poduzeća s druge. Cilj je rada prikazati načine provođenja organiziranoga slobodnog vremena trećomajskih radnika, a potom, na osnovi toga, pokazati njegovo značenje kako za radnike, tako i za poduzeće, čime se paralelno razotkrivaju i (ne)posredni razlozi za njegovo poticanje.

Ključne riječi: *organizirano slobodno vrijeme, radničko samoupravljanje, brodogradilište “3. maj”, Jugoslavija*

UVOD

Radničko samoupravljanje kao politička ideologija temeljena na ideji odumiranja države prožimala je područje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije gotovo četrdeset godina. U tom je periodu radnik kao središnja figura socijalističke doktrine bio

nositelj poratnoga entuzijazma i graditelj nove budućnosti.¹ Kako bi se održao radni elan i entuzijazam za građenje novoga naprednijeg društva temeljenoga na socijalističkim vrijednostima, u radnike je, kao graditelje i nosioce tih ideja, bilo potrebno ulagati. Navedeno se činilo kroz razne društvene sfere, od osiguravanja stambenoga pitanja, kvalitetne zdravstvene skrbi, radničkoga prijevoza, boljih radnih uvjeta, pa sve do organiziranih aktivnosti u slobodno vrijeme radnika.

Upravo je takvo organizirano slobodno vrijeme radnika središnje mjesto ovoga rada, te se njegovom analizom u periodu određenom osamdesetim godinama 20. stoljeća na primjeru riječkoga brodogradilišta "3. maj" nastoji prikazati njegova uloga i utjecaj, kako na radnike, tako, posljedično, i na samo poduzeće. U tekstu se pojam "organizirano slobodno vrijeme" nudi kao značenjska nadogradnja pojmu "slobodno vrijeme" te se analizira iz aspekta dobrobiti koje je imalo, s jedne strane za radnike, a s druge za cjelokupno poduzeće. Cilj je ovakvoga pristupa prvenstveno prikazati načine provođenja organiziranoga slobodnog vremena u "3. maju", a potom, na osnovi toga, pokazati značenje i dobrobiti koje je takav način provođenja slobodnoga vremena imao za radnike i za samo poduzeće, čime se paralelno razotkrivaju i (ne)posredni razlozi za njegovo poticanje. Istraživanje se usredotočuje na brodogradilište "3. maj" u okviru širega jugoslavenskoga konteksta, uzeto kao reprezentativni primjer značajnoga socijalističkoga industrijskoga postrojenja koje je u predmetnom periodu brojilo nekoliko tisuća radnika, imalo relativno uspješno i stabilno poslovanje i iznimnu organizaciju aktivnosti u slobodno vrijeme radnika.²

Proučavanju fenomena organiziranoga slobodnog vremena pristupilo se prvenstveno kroz vođenje intervjua s bivšim i sadašnjim radnicima brodogradilišta "3. maj" koji su tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća bili zaposlenici brodogradilišta te su sudjelovali u aktivnostima organiziranima u njihovo slobodno vrijeme. Istraživanje se provodilo tijekom dviju godina, primarno kroz razgovore u neformalnom okruženju, budući da je u periodu istraživanja prostor "3. maja" bio otvoren samo za zaposlenike brodogradilišta, te da su neki od sugovornika već bili umirovljeni. Kao dodatni se izvor u radu koristi knjiga Miljenka Mrvčića *Priče o Brodogradilištu 3. maj (1974.–1996.)* iz 2019.

¹ Detaljnije o stvaranju i oblikovanju socijalističkoga radnika sa "samoupravljačkim mentalitetom" vidi u tekstu Igora Stanića "Aktivan i odgovoran proizvođač i upravljač. Izgradnja socijalističkog radnika-upravljača na primjeru brodogradilišta Uljanik 1960-ih godina" (Stanić 2017). Stanićev je tekst posebno interesantan za naše promišljanje budući da opisuje proces stvaranja socijalističkoga radnika u okvirima brodograđevne industrije.

² Knjiga *Mi gradimo brod, a brod gradi nas: etnografija organizacije Brodogradilišta 3. maj* Sanje Puljar D'Alessio (2018) analizom unutrašnje organizacije brodogradilišta pokazuje kako je, premda je izvana izgledalo da je poslovanje "3. maja" uspješno i stabilno, ono već tada imalo znatnih problema.

godine, u kojoj Mrvčić, kao bivši i dugogodišnji zaposlenik "3. maja", iz vlastitoga iskustva govori o raznim aspektima bivanja radnikom trećomajcem, prisjećajući se dogodovština iz radničkih dana. Osim navedenoga, istraživanje su upotpunile informacije iz brodogradilišnoga biltena *Informacije* koji je počeo izlaziti još 1962. godine te je obrađivao teme poput tekućih problema brodogradilišta, šire političke situacije, proizvedenih brodova i slično, a donosio je i vijesti o aktivnostima sportskih i kulturno-umjetničkih društava, o izletima i skupovima, rezultatima i najavama događanja. Trećomajski bilten *Informacije* poslužio je kao iznimno vrijedan izvor informacija bivajući svjedokom toga povijesnog perioda, ne samo u brodogradilištu "3. maj", već i šire, oslikavajući društvenu atmosferu na području Jugoslavije.

ORGANIZIRANO SLOBODNO VRIJEME

Načelno govoreći, praksa organiziranja slobodnoga vremena seže još u razdoblje prve industrijske revolucije, u period od kraja 18. st. do prve polovice 19. st., kada dolazi do značajnih gospodarskih i društvenih promjena. Pojačana radna disciplina i specijalizacija radnih zadataka uvele su određenu monotonost i nezanimljivost u radni proces, zbog čega radno vrijeme više nije moglo zadovoljiti potrebe radnika za značenjem i sudjelovanjem, već tu ulogu preuzima slobodno vrijeme. S obzirom na teške radne uvjete u kojima su se radnici svakodnevno nalazili te nezadovoljstvo koje je proizlazilo iz nekreativnoga rada, bio im je potreban nov izvor zadovoljstva i ispunjenosti koji radni proces nije donosio, stoga ga počinju tražiti u vremenu oslobođenom radnih obaveza – slobodnom vremenu.

Na tragu navedenoga, socijalistička politika Jugoslavije kao centralnu vrijednost naglašava individualnu sreću svakoga pojedinca. Naime, u Programu SKJ-a iz 1958. godine stoji: "Socijalizam ne može ličnu sreću čovekovu podređivati nekakvim višim ciljevima", jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čoveka" (Program Saveza komunista Jugoslavije 1988:141). Za razliku od buržoaske ideologije koja se, prema Galu Kirnu, zasniva na pretpostavci autonomnosti različitih društvenih sfera i pojedinca koji je u takvoj liberalnoj ideologiji sam odgovoran za stvaranje vlastite sreće, politika samoupravljanja ističe važnost onoga kolektivnoga (Kirn 2010:212). Naime, u samoupravljanju je sreća pojedinca pitanje cijeloga kolektiva. Radnik je dionik društva u cjelini, a ne samo specifično u kulturnoj, političkoj ili ekonomskoj sferi, on je "oznaka koja presijeca cjelokupno društvo" (ibid.). U tome smislu sreća je morala biti opipljiva te evidentna kroz bolje životne uvjete i porast standarda, pa se tako radilo na zadovoljenju socijalnih, obrazovnih, kulturnih, zdravstvenih i sličnih potreba (Duda 2017:6). Potencijal za zadovoljenje nekih

od navedenih potreba vidio se upravo u prostoru slobodnoga vremena, odnosno onoga oslobođenoga radnog procesa i radnih obaveza. Dodatno, briga za čovjekove potrebe prema Programu SKJ-a smatrala se preduvjetom za osiguranje kontinuiranoga širenja slobode osobe te proces oslobađanja rada. Prema tome, jedan od ciljeva socijalističke politike te jedna od glavnih okosnica socijalističke ideologije bilo je i smanjenje osjećaja otuđenosti radnika, i to upravo kroz samoupravljanje.

Karl Marx slobodno je vrijeme shvaćao kao "vrijeme za slobodan razvitak" (Marx 1974:274) gdje se razvitak odnosi na individualni razvitak fizičkih i duhovnih sposobnosti. Poimanje slobodnoga vremena Marx izvodi iz odnosa između kapitala/rada i radnoga vremena, no ne u okviru klasične dihotomije radnoga i slobodnoga vremena, već govoreći o produktivnom i preobražavajućem utjecaju slobodnoga vremena na ono radno, kao i na sam radni prostor. Odnos slobodnoga vremena i kapitala, prema Marxu, vezan je time što razvoj kapitala omogućuje pretpostavke za povećanje slobodnoga vremena, odnosno vremena koje bi pojedinci mogli koristiti za svoj vlastiti razvoj. Snaga je slobodnoga vremena stoga, smatra Nataša Krivokapić (2007:83), u njegovu potencijalu za izgradnju modela društva po mjeri čovjeka i za zadovoljavanje autentičnih ljudskih potreba koje će kreativni pojedinci ostvariti kroz svoje interese razvijene izvan radnoga vremena. Takve promjene direktno utječu i na radni proces jer na taj način oplemenjeni radnik utječe na rad te doprinosi njegovoj većoj produktivnosti.

Mnoštvo definicija slobodnoga vremena može se svesti na određenje slobodnoga vremena kao onoga koje je slobodno od bilo kakve prisile (Polić i Polić 2009), radnoga procesa (Friedmann 1959) te radnih i drugih obveza (Dumazedier 1964). Slobodno se vrijeme definira i kao slobodno za kreiranje, samoostvarenje (Polić i Polić 2009) i provođenje po vlastitom izboru (Martinić 1977). Slobodno se vrijeme, dakle, vrlo često definira u odnosu s onim radnim, pa ga tako Georges Friedmann (1959) dijeli na "oslobođeno radno vrijeme" uzeto kao vrijeme izvan obaveznoga radnog vremena, i na slobodno vrijeme koje se provodi u vlastitom izboru i ostvarenju osobe. "Oslobođeno radno vrijeme" tako je slobodno od radne prinude i obaveza, ali je podložno drugim obavezama, dok je "slobodno vrijeme" u potpunosti slobodno i na raspolaganju pojedincima da ga iskoriste za vlastito samoostvarenje. "Organizirano slobodno vrijeme" nadilazi ova dva Friedmannova pojma. Naime, iako "organizirano slobodno vrijeme" ispunjava ulogu Friedmannova "oslobođenoga radnog vremena", jer je zaista slobodno od radne prisile i konkretnih radnih obaveza, te također ispunjava ulogu "slobodnoga vremena", jer je na raspolaganju pojedincima da ga provode po vlastitom izboru, ono ipak ostaje povezano s radnim vremenom: i jedno i drugo provodi se u istim društvenim grupama, i jedno i drugo je strukturiralo poduzeće.

U kontekstu politike samoupravljanja na području Jugoslavije kroz periode razvoja

politike i prakse samoupravljanja možemo pratiti i različita shvaćanja i odnose prema konceptu slobodnoga vremena. U poslijeratnom periodu i ranim faza samoupravljanja (1950-te), kada je udarništvo po uzoru na SSSR bilo ideal (udarnici su shvaćeni kao nositelji poratnoga elana, porasta produktivnosti i kvalitete proizvodnje), dominantna je bila retorika prema kojoj se smatralo da samo obrazovani i kulturni pojedinci mogu ovladati znanošću i tehnologijom te potom, kao takvi, graditi socijalizam. Shodno tome, slobodno je vrijeme služilo za napredovanje radnika u pogledu obrazovanja i kulturnoga uzdizanja, te je trebalo biti iskorišteno za vlastiti razvoj ili doprinos zajednici (čitanje, učenje, volonterske aktivnosti i sl.). Kroz godine, a poglavito od 1958. i Sedmog kongresa SKJ-a, ta se namjena slobodnoga vremena mijenja porastom popularnosti potrošačke dokolice,³ odnosno naglašavanjem ideje slobodnoga vremena kao onoga za uživanje i vlastito zadovoljstvo (opuštanje, putovanja, kupovina itd.).

Ovdje ugrubo skicirana promjena fokusa i provođenja slobodnoga vremena odražava mijene društva na široj razini, one koje uključuju i političke i ekonomske odnose. Međutim, fokus je ovoga teksta na praksi *organiziranoga* slobodnog vremena koja se također može pratiti kroz mijene političkih, ekonomskih i društvenih vrijednosti. Periodizacija samoupravljanja u SFRJ općenito se opisuje u trima razvojnim fazama s godinom–dvije odmaka kod različitih autora. Vladimir Unkovski-Korica prvu fazu izgradnje temelja sustava i njegove proturječnosti smješta od 1950. do 1965., drugu fazu samoupravljanja od 1965. do 1974. te naposljetku treću fazu u period od 1974./1976. godine nadalje (Unkovski-Korica 2014). U vrijeme centraliziranoga samoupravljanja (1950. – 1962.) radnici “3. maja” imali su sporednu ulogu u donošenju odluka, izglasavajući ono što su kao važnim isticali upravni odbor i direktor (s. n. 1985a:1), premda se do 1965. godine radničko sudjelovanje u upravljanju općenito sve više produbljivalo (Unkovski-Korica 2014:22). Ovo je period početaka organiziranja slobodnoga vremena radnika u “3. maju”: osnivanja i razvoja kulturno-umjetničkoga društva RKUD “Brodograditelj”, koje su sačinjavale sekcije limene glazbe, tamburaška sekcija, folklor, dramske, likovne i recitatorske sekcije te one pjevačkoga zbora, a osnivali su se i sportski klubovi koji do prve polovice 60-ih broje preko 1000 članova (Mrvčić 2019). Pedesetih se godina kreće i s organizacijom izleta i godišnjih odmora, kojima se pridružuju i umirovljenici (Klub penzionera “3. maj” osnovan 1961. godine). U fazi djelomično centraliziranoga samoupravljanja (1963. – 1972.) (s. n. 1985a:1), koju Unkovski-Korica smješta u period od 1965. do 1974. godine, dolazi do decentralizacije sektora financija i privrednoga sistema što oslabljuje domaće proizvođače te ih posljedično čini ovisnijima o bankovnim kreditima (Unkovski-Korica 2014:22). Istovremeno, na razini “3. maja” raspravlja se o promjeni u

³Vidi Duda 2010

pogledu intenzivnijega sudjelovanja radnika u raspodjeli dohotka, a aktivnosti u slobodno vrijeme nastavljaju se razvijati uzlaznom putanjom. I kroz šezdesete godine nastavlja se ulagati u sport, o čemu svjedoči i proširivanje sportskoga parka, RKUD nastavlja sa svojim radom, a organiziraju se brojni izleti i godišnji odmori na popularna jugoslavenska radnička odmarališta. S godinom 1973. započinje faza samoupravnoga udruženog rada, kada se oformljuju osnovne organizacije udruženoga rada (OOUR), koje su se potom udružile u radne organizacije (RO) te složene organizacije udruženoga rada (SOUR). Tada se provodila promjena strukture i oblika organiziranja radnika prema osnovnim načelima jugoslavenskoga sustava socijalističkoga samoupravnoga udruženog rada (sa sjednice RS SOUR BI "3. maj", s. n. 1985a:1). Reforme koje su, prema Unkovski-Korici, označile treću etapu samoupravljanja (čiji početak smješta u period od 1974. do 1976.) nisu uspjele sačuvati partijsku vlast i samu federaciju, što posljedično dovodi do sve veće krize samoupravnoga sustava, koja se očituje i kroz osamdesete godine raznim mjerama štednje koje je provodio SKJ (Unkovski-Korica 2014:23). Iako osamdesete jesu obojene krizom samoupravnoga sustava, iz kazivanja sugovornika te informacija dostupnih u biltenima jasno se iščitava da aktivnosti u slobodno vrijeme radnika "3. maja" nisu bile znatnije ugrožene. Naime, u *Informacijama* iz 1985. godine piše se o likovnim, tamburaškim i folklornim sekcijama koje su se sastajale u prosjeku dva puta tjedno, te se raspravljalo o razvojnom planu RKUD-a "Brodograditelj" prema omasovljenju i proširenju sekcija, a kako se spominje u broju 28. iz 1985. godine, to se već djelomično ostvarilo (s. n. 1985b:6). No, promjene u svakodnevnoj kulturi osamdesetih godina s vremenom jesu negativno utjecale i na provođenje slobodnoga vremena kao dijela svakodnevice. Tim je (ne)prilikama bilo pogođeno i poduzeće "3. maj", poglavito od devedesetih godina, što se očituje i kroz nestajanje trećomajskih sekcija 1991. godine, koje su poticale društvenost trećomajaca i neposredno utjecale na provođenje njihova slobodnoga vremena (iste godine zatvoren Kino-foto klub "Jadran", gasi se i trećomajska sportska sekcija te RKUD "Brodograditelj").

Organizirano slobodno vrijeme o kojem je ovdje riječ implicira, naravno, proces organizacije. Za organizaciju aktivnosti u slobodno vrijeme trećomajskih radnika bilo je prvenstveno zaduženo poduzeće kroz razna tijela. Upravo se kroz organizaciju poduzeća, sukladno politici samoupravljanja, omogućavala radnicima veća participacija u donošenju odluka na razini poduzeća. Radnici su kroz radne jedinice, radnička društva, sindikat i službu općih i kadrovskih poslova imali mogućnost odlučivati o načinima provođenja slobodnoga vremena te sudjelovati u osnivanju klubova i udruženja. U poslijeratnom su razdoblju organizaciju aktivnosti provodili radnički savjeti ili RS-ovi, čijim je formiranjem radnicima omogućeno da zakonski budu više involvirani u procese i odluke koje se donose na razini poduzeća, a kasnije tu ulogu preuzimaju sindikati te

služba općih i kadrovskih poslova. RS-ovi su, uz sudjelovanje o odlučivanju o načinima provođenja organiziranoga slobodnog vremena radnika, imali ulogu i da, kao kolektivni organi upravljanja, usvajaju bitne odluke rada poduzeća, kao što su proizvodni i financijski izvještaji i planovi te postavljanje i smjenjivanje upravnih odbora. O ulozi radničkih savjeta Miljenko Mrvčić govori na temelju iskustva rada u "3. maju" u knjizi *Priče o Brodogradilištu 3. maj (1974. – 1996.)*, navodeći kako se formuliranjem ovakve uloge radničkih savjeta pretpostavljalo da će radnici imati veću ulogu u upravljanju kompletnim poduzećem, što će rezultirati njihovom većom motiviranošću, a posljedično i osigurati bolje rezultate nego sovjetski model (Mrvčić 2019).

Budući da su organizirano slobodno vrijeme organizirala radnička društva i sindikati te da je ono bilo provedeno s radnim kolegama, ono je, među ostalim, organizirano u svrhu pozitivnoga utjecaja na radnike i u radno vrijeme. Ova će teza biti elaborirana u drugom i trećem dijelu teksta, u kojima se pokazuje premreženost međusobnih odnosa radnika i njihove percepcije poduzeća temeljene na zajedničkim ne-radnim aktivnostima. Pokazat će se da organizirano slobodno vrijeme radnika izmiče definicijama slobodnoga vremena kao onoga koje je u potpunosti oslobođeno radnoga procesa.

ORGANIZIRANO SLOBODNO VRIJEME IZ PERSPEKTIVE RADNIKA

Usprkos krizi koja je osamdesetih godina prošloga stoljeća pogađala Jugoslaviju i njezin samoupravni sustav, što se pak očitivalo kroz rastuću nezaposlenost, vanjski dug, pad kupovne moći, brojne štrajkove i nemire (Unkovski-Korica 2014), "3. maj" tada i dalje posluje vrlo uspješno: *"Mi smo '88. godine bili treće brodogradilište u svijetu nakon Koreje i Japana, a prvi smo bili u Europi. Znači '88. godine je to sve funkcioniralo. Ja mislim da je tada bilo oko deset brodova, primopredaja, ili devet primopredaja, deset polaganja (...)"* (B. L.). Paralelno s tim nastavljaju se organizirati i provoditi razne aktivnosti u slobodno vrijeme trećomajskih radnika u kojima oni, kao što ćemo prikazati u nastavku teksta, rado sudjeluju osnažujući međusobnu povezanost i pozitivno reafirmirajući "svoje" brodogradilište.

Gore navedene, naoko oprečne, okolnosti rastuće društveno-ekonomske i političke krize na prostoru Jugoslavije, koja je kulminirala ratom i raspadom Jugoslavije početkom devedesetih s jedne strane, te i dalje postoje i sadržajne organizacije aktivnosti u slobodno vrijeme radnika brodogradilišta "3. maj" s druge, čine okvir za razumijevanje organiziranoga slobodnog vremena u osamdesetim godinama 20. stoljeća. Navedene se okolnosti dalje u tekstu prikazuju kroz tematiku organiziranoga slobodnog vremena iz perspektive radnika brodogradilišta, a potom iz perspektive poduzeća, i to primarno kroz sferu sportskih aktivnosti i turizma (godišnji odmori i izleti).

Sport je u trećomajskom kolektivu bio iznimno popularan te se RS SOUR-a 1980. godine odlučio za izgradnju Rekreacijske zone, koja je otvorena šest godina poslije i stavljena na raspolaganje i korištenje radnicima u njihovo slobodno vrijeme. Nešto kasnije izgrađena je i dvorana u sklopu koje je bila napravljena streljana, boćalište, prostor za šahiste te kuglana, pa ne čudi da je interes za sport među radnicima "3. maja" sve više rastao: *"Postojala je va '3. maju' ta sportska dvorana koju je baš '3. maj' napravil. Tamo si mogal... Imel si svoju nogometnu ligu između radiona, pa su igrali neka takmičenja na nivou godišnjemu (...) pa si mogal birat češ igrat termin, da li je stolni tenis, da li je košarka, odbojka, bilo ča. Dres si dobil tamo. Prijaviš se – ja sam radiona ta i ta, i dobiješ dres. Kad se završiš, tu utakmicu, trening, otuširaš se, baciš dres, neki drugi ga opere, ti ideš doma normalno ko' da niš ni bilo."* (R. S.).

U sklopu Rekreacijske zone "3. maj" svojedobno je postojao i restoran te čak sekcija za podvodne sportove. "3. maj" je imao vrlo uspješno Radničko društvo za sportske aktivnosti na moru, ili skraćeno RDSAM. Zainteresirani su se u sklopu kluba mogli baviti ronjenjem, jedrenjem, pa i sportskim ribolovom. U dvobroju 17 – 18 *Informacija* iz 1989. godine možemo čitati o tradicionalnom natjecanju sportova na moru, koje se u ovom slučaju održavalo u sklopu proslave dana "3. maja". Nastupili su sportski ribolovci i jedriličari s preko 70 ekipa samo u udičarenju (l. 1989:13). Radnici "3. maja" mogli su na taj način sudjelovati na brojnim natjecanjima, od kojih je značajnije bilo ono na razini cijele Jugoslavije. Radilo se i na povezivanju i druženju, ne samo među radnicima "3. maja", već i među drugim hrvatskim brodogradilištima. "Druženje iznad svega" naslov je jednoga članka u *Informacijama* koji govori o okupljanju sjevernojadranskih brodogradilišta u jednom neformalnom susretu, u kojem je bio "naglasak na druženju i upoznavanju, pojačavanju i proširivanju kontakata na sportskom i kulturnom planu" (s. n. 1989:14).

Sport, kao aktivnost organizirana u slobodno vrijeme radnika brodogradilišta "3. maj", imao je svrhu koja je nadilazila samu aktivnost. Naime, sport je nosio važnu socijalnu komponentu koja se manifestirala kroz dobre kolegijalne odnose unutar radnoga vremena: *"(...) za mene je atmosfera bila super. (...) Mi smo bili jedno pravo društvo, jedna kompaktna cjelina. Dugo smo radili zajedno, mi smo se poznavali, nadopunjavali se..."* (B. L.). Takva druženja kroz sport i druge aktivnosti organizirane u slobodno vrijeme radnika brodogradilišta "3. maj" bile su ključne u međusobnom upoznavanju radnika i uspostavljanju odnosa koji se poslije manifestirao na poslu: *"(...) ako je bilo potrebno pomoći, mi smo pomogli. Ako se netko ženio, mi smo mu izašli u susret (...)"* (B. L.). Dakle, u takvim su se okolnostima gradili kolegijalni odnosi koji su na taj način doprinosili radnoj atmosferi, a time i performansu na radnom mjestu: *"Ja sam, recimo, preko tog sportskog dijela upoznala i neke cure koje rade na nekom drugom odjelu, nekom drugom pogonu, i onda je možeš nazvat u taj pogon i reć joj: 'daj mi ispitaj to i to' ili 'daj mi napravi to i to'. (...) Mislim... Čisto neformalno. (...)"*

Definitivno ako nekoga znaš i privatno, nažalost to je u našem društvu tako, ako nekoga i privatno znaš, ćeš mu bolje napraviti nego ako ga znaš službeno. (...) Ako ja znam da ću se popodne nać s tobom igrati odbojku, onda ću ti ujutro gledati napraviti nešto da mi popodne ne soliš kako ti to nisam napravila, jel.“ (V. B.)

Provođenje vremena u aktivnostima koje je organizirao “3. maj” u slobodno vrijeme radnika osiguravalo je prostor za izgradnju boljih odnosa, zbližavanje radnika te, kako je navela naša sugovornica, rješavanje sukoba koji su nastajali u radnom vremenu na neformalan način. No, neformalno izgrađeni odnosi nisu se samo nastavljali u radnom vremenu, već i u privatno slobodno vrijeme radnika, izvan organiziranoga, kada su se zajednički samoorganizirali, družili te si međusobno pomagali u privatnoj sferi. Navedeno predstavlja svojevrsnu ekstenziju utjecaja koje je organizirano slobodno vrijeme naposljetku imalo na radnike, i to u vrijeme provedeno na radnom mjestu i izvan njega: *“Svi su skupa došli iz radione i onda na temelje, na krov. Sve se radilo (...) Onda su bila dobra vremena, preko tjedna se izvlaćilo kod koga će se ovaj vikend raditi. (...) Žene su pekle roštilj, napravile meso (...), ali su dečki dolazili i za velike radove su definitivno radili, neprestano se radilo vikendom.“ (V. B.).* Odnosi izgrađeni kroz organizirano slobodno vrijeme radnika tako su postali temeljem i za druženja u slobodno vrijeme, nastavili su jaćati (što je vidljivo i kroz prizmu međusobnoga pomaganja u privatne svrhe) te time multiplicirati učinak koji je organizirano slobodno vrijeme ostvarivalo.

Uz brojne sportske aktivnosti, velik postotak organiziranoga slobodnog vremena radnika brodogradilišta “3. maj” odlazio je na godišnje odmore, organizirane jednodnevne izlete te višednevna putovanja. Jedan od glavnih organizatora izleta i odmora u “3. maju”, kao i organiziranoga slobodnog vremena općenito, bila je služba općih i kadrovskih poslova kojoj je u interesu bio *“odabir najprihvatljivijih oblika odmora i rekreacije“ (V. T. 1985:10).* Ona je za trećomajске radnike svake godine organizirala brojne odmore i izlete.⁴ Iako je u prvim poslijeratnim godinama radnike trebalo privikavati na putovanja i usvajanje novih navika, ćemu je poslužila politika socijalnoga turizma, već od sedamdesetih godina to nije bilo nužno, na što ukazuje ćinjenica da se radnici tih godina sve više odlućuju i na individualna putovanja, izvan onih organiziranih od samih poduzeća. Krajem osamdesetih godina gotovo 75% domaćih turista na odmor ide u vlastitoj organizaciji pa raste popularnost hotelskih smještaja i putnićkih agencija (Duda 2010:334).

⁴ Pored organizacije aktivnosti u slobodno vrijeme radnika koju je provodilo poduzeće, istovremeno se ostavljalo dovoljno prostora i za radniću samoorganizaciju aktivnosti. Radnici bi unutar kolektiva provodili zajedniću vrijeme, iako ono ne bi bilo unaprijed organizirano i osmišljeno. Takva je praksa bila ćesta te je uprava navedeno ne samo prešutno dopuštala, već je i za neke od takvih aktivnosti osiguravala uvjete za njihovo provođenje (kroz održavanje dvorane koja je uvijek bila dostupna i otvorena za radnike i sl.).

Bez obzira na to, politika socijalnoga turizma bila je aktualna tijekom cijeloga razdoblja socijalističkoga samoupravljanja (sve do raspada Jugoslavije 1991. godine),⁵ no, kako smo ustvrdili, u osamdesetima sve više gubi značenje. Naime, tijekom toga razdoblja Jugoslavija se suočavala s nizom ozbiljnih ekonomskih problema, uključujući visoku inflaciju, rastući vanjski dug, ekonomsku stagnaciju i druge izazove. U pokušaju rješavanja tih problema jugoslavenska je vlada donosila različite ekonomske mjere, među kojima i smanjenje ili ukidanje socijalnih beneficija za radnike. Konkretno, došlo je do podizanja troškova života i nejednakosti u plaćama, redukcije energenata te nedostupnosti proizvoda, povećanja nezaposlenosti (Cvek et al. 2019:43), pa se time gubio temeljni moment socijalističke države – socijalna sigurnost. Susan Woodward istražuje upravo rastuću nezaposlenost osamdesetih godina kao jedan od glavnih uzroka nemira i napetosti u državi govoreći o svojevrsnom oksimoronu socijalističke nezaposlenosti s obzirom na obećanje pune zaposlenosti koju je trebao osigurati socijalistički model (Woodward 1995). Društveni trenutak u "3. maju" otvoreno je propitivao i trećomajac Petar Trinajstić u svojem kratkom filmu *Zašto* iz 1984. godine, u kojem se o nezaposlenosti govori kao o "društvenom fenomenu broj jedan".

Iako je, dakle, tijekom osamdesetih godina životni standard u Jugoslaviji opadao, vodstvo Partije je krajem istoga perioda tvrdilo da je zadovoljno situacijom među radništvom (HDA-CKSKH, D-P-2920 1980). Radnicima su i dalje na raspolaganju bila radnička odmarališta,⁶ kupališta, izletišta, igrališta i razni sportski klubovi: "*3. maj je imao u Barbatu, Barbanu, u Novom Vinodolskom, Novigradu, u Puli, u Valbandonu, u Fažani, dakle, imao je definitivno zakupljena nekakva odmarališta u koja su svi trećemajci išli. Ti si se prijavio negdje u 2., 3. mjesecu i onda si išao na sedam dana na godišnji di si htio*" (V. B.). Za radnike je, kako tvrdi drugi sugovornik, bilo sve organizirano: "*Ali smo bili dobro organizirani. Stvarno, imali smo sve. To je organizacija funkcionirala. Imali ste u '3. maju' šta god ste htjeli.*" (B. L.). Povod takvoga tretmana radništva upravo je u činjenici da je radnik bio nositelj samoupravnoga sustava te da ima pravo na odmor, jednako kao i na rad. Naime, osamdesetih je godina i dalje bio valjan ranije spomenuti Program SKJ-a iz 1958. godine

⁵ U "3. maju" radnici su svojevremeno iz svojih primanja izdvajali 1,5% bruto primanja za isplaćivanje naknade K-15. K-15 s vremenom postaje rašireni naziv za navedene novčane poticaje isplaćivane za odlazak na odmor, s obzirom na to da se do 1965. godine on odnosio na popuste na prijevoz i smještaj izvan mjesta boravka, a nakon 1965. ukida se takav vid popusta na prijevoz pa svaki OOUR odlučuje, u skladu s politikom samoupravljanja, kako će koristiti spomenutih 1,5% bruto dohotka. Naime, taj iznos prestaje biti dio saveznoga fonda za sufinanciranje prijevoza i odmora (Duda 2010:363).

⁶ Premda su još bila na raspolaganju radnicima, odmarališta su gubila na popularnosti zbog svoje dotrajalosti, potrebe za obnovom i reizgradnjom te uslijed rasta radničkoga životnoga standarda koji je utjecao na njihova očekivanja u pogledu većega komfora turističkoga smještaja.

kojim se radnicima obećavalo zadovoljenje svih potreba, uključujući i odmor i zabavu te osiguravanje zasluženoga godišnjega, ali i dnevnoga i tjednoga odmora. Prema njemu, sloboda počinje tamo gdje prestaje rad,⁷ pa je važnost slobodnoga vremena upravo u tom njegovom potencijalu za ostvarenje slobode.

Tema godišnjih odmora bila je u predsezoni redovno zastupljena u *Informacijama* člancima poput "Kako ćemo koristiti godišnji odmor" (Koordinacioni odbor konferencije sindikata SOUR-a 1985:3), kojima se najavljivalo gdje će se i kako moći na godišnji odmor, kao i način prijave te cijena. Trošak putovanja, izvan onoga koje je subvencioniralo brodogradilište, bilo je moguće platiti u nekoliko rata: "Taj godišnji smo odradili i sve smo platili na rate, tako da si bio na godišnjem i išao si. Tamo si potpisao ugovor da će te taj smještaj koštati toliko, i to smo potpisali na šest mjeseci i automatski se skidalo s plaće" (V. B.). Važna komponenta tadašnjih trećomajskih odmora bilo je subvencioniranje odmora pojedinaca s obiteljima, a ne samo zaposlenika brodogradilišta. U ovome smislu već smo spomenuli sugovornicu V. B. koja je s mužem svoje predbračno putovanje provela na organiziranom putovanju "3. maja", a već je i kao dijete sa svojim ocem, koji je tada bio djelatnik "3. maja", odlazila na organizirane trećomajske izlete. "Ja znam da je moj tata, sa cijelom radionom, mama, tata, sestra i ja smo otišli... Imali smo već u Valbandonu jedan vagon. Najprije smo spavali u vagonima, pa lijepo sve uređeno, kao danas oni apartmani, kamp kućice, i onda smo se poslije preselili u zgradu. Dakle, sve je bilo organizirano – doručak, ručak, večera, putovanja na Brione, u Fažanu, doktor... Odlično. Ja sam tamo naučila plivati." Lokacije odmora bile su raznolike, a smještaj je zadovoljavao uvjete u kojima su mogle odsjesti cijele obitelji po nekoliko dana. S vremenom su se otvarale krovne organizacije, turističke zajednice koje su olakšavale organiziranje izleta i provođenje slobodnoga vremena. "3. maj" je organizirao aranžmane, a do smještaja je dolazio putem agencija, budući da kao poduzeće nije posjedovao turistički objekt za provođenje godišnjih odmora. Iako smo prethodno naveli primarno ljetne lokacije na kojima su trećomajci mogli provoditi svoj godišnji odmor, osamdesetih se godina organizira i zimski godišnji odmor. U ovome je periodu nekolicina trećomajaca znala otići na skijanje u Sloveniju, a o takvim aktivnostima svjedoči i članak iz *Informacija* pod naslovom "Krenimo u planine", koji govori kako je "uspješno okončan trodnevni izlet na Kanin, a s time i ovogodišnja skijaška sezona u organizaciji Skijaško-planinarske sekcije '3. maj'". Članak poziva na sljedeću sezonsku aktivnost – planinarenje: "S obzirom da počinje sezona planinarenja, pozivamo vas da se priključite na neke od pohoda koje planiramo (...)" (Golac 1986:8). Išlo se na planinarske

⁷ "Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrshodnošću; po prirodi stvari ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje." (Marx 1948:756).

izlete u Nacionalni park Paklenica (Skijaško-planinarska sekcija "3. maj" 1986a), Zavižan (Skijaško-planinarska sekcija "3. maj" 1986b), te na višednevne izlete u Bihać, Jajce i Banju Luku (s. n. 1986:2). No, nisu samo godišnji, odmori bili ti koji su bili ovako organizirani: "Osim godišnjih odmora, sindikat 3. MAJ-a častio je i s dvodnevni i višednevni izletima za državne praznike Prvi maj i Dan Republike. Ovakvi su odmori bili više aktivnijeg tipa gdje bi se družilo uz sportske i druge rekreativne aktivnosti, a lokacije su bile one bliže moru poput Istre, Krka ili Cresa" (Mrvčić 2019:97).

Takvi izleti spajali su poslovnu s privatnom sferom i činili su da se radnik osjeća kao u domaćem okruženju; da se opusti i poveže sa svojim kolegama i njihovim obiteljima, a odnosi nastali u tako provedenom organiziranom slobodnom vremenu prenosili su se i utjecali, kako pokazujemo ranije, na ono radno vrijeme. U slučaju sugovornice V. B., ovakva su druženja njezina oca trećomajca s drugim trećomajcima, kao i njezina druženja s drugim trećomajskim radničkim obiteljima utjecala na atmosferu na radnom mjestu, čak i kada se ona godinama kasnije zaposlila u "3. maju": *"Tako sam ja upoznala sve te trećemajce prije nego sam se ja zaposlila '83. Ja sam znala puno ljudi. Kad sam došla, u uredu sam počela radit: 'Oooo... di si! Vivoda di si!' Odmah znaš, odmah se prema tebi ponašaju, ono kad me znaju od kad sam imala 6 godina, došla sam tamo s 26, ali smo u međuvremenu bili na 30 roštilja (...) dobro, nisam ja išla na kuće kad se radio ozbiljan posao, al' znaš čovjeka, nisi pao s Marsa, jel'. S ovom di sam se zaposlila, žena me naučila plivati. Mislim znaš da se drugačije odnosiš prema nekome tko je... skoro pa kućni prijatelj"*.

Perspektiva radnika na organizirano slobodno vrijeme ukazuje na snagu mreža društvenih odnosa koje uključuju i slobodno i radno vrijeme. Ove se mreže iz prošlosti protežu u budućnost duboko označujući odnos s poduzećem koje kao društveni prostor nudi okrilje za proizvodnju značenja i odnosa među radnicima, između radničkih obitelji, te odnošenje svih njih prema brodogradilištu.

ORGANIZIRANO SLOBODNO VRIJEME IZ PERSPEKTIVE PODUZEĆA

Brodogradilište "3. maj" osnovano je 1905. godine pod imenom "Kvarnersko brodogradilište". Iako o njemu možemo govoriti već od 1892. godine kada je njemačka brodogradilišna tvrtka "Howaldts Werke" iz Kiela izgradila manje brodogradilište na priobalnom dijelu zvanom Brgudi nedaleko od grada Rijeke, tek u razdoblju poslije 2. svjetskog rata u duhu obnove grada Rijeke, ali i cijele države, ono dostiže svoj vrhunac. Naime, obnova ratom uništene zemlje, a potom i smanjenje zaostalosti (privredne,

obrazovne, kulturne)⁸ postali su glavni zadatci države. U gradu Rijeci tijekom rata bilo je uništeno 70 – 80% riječkoga industrijskog kapaciteta, od postrojenja poput rafinerije, tvornice torpeda, duhana i papira do brodogradilišta. U sljedećih desetak godina, koliko je potrajala obnova Rijeke, grad se razvio u lučko središte na razini Jugoslavije te je postao jedan od najrazvijenijih gradova u Hrvatskoj i Jugoslaviji. U ovom kontekstu valja podsjetiti da je socijalistička politika, po uzoru na sovjetski model, težila industrijalizaciji. Prema Dušanu Bilandžiću, bez industrijalizacije zemlje, odnosno brzoga privrednog razvoja, nova se narodna vlast ne bi mogla održati niti bi se mogao osigurati porast tada vrlo niskoga standarda (Bilandžić 1969:22). Jugoslavenska brodograđevna industrija osamdesetih je godina prva brodograđevna velesila u Europi, a na svjetskoj je razini zauzimala treće mjesto, prateći tako Južnu Koreju i Japan (Trinajstić 2005:164). Brodogradilište "3. maj" svoj vrhunac dostiže u osamdesetim godinama kada broj radnika premašuje sedam tisuća (najviše u povijesti rada brodogradilišta). Ipak, valja napomenuti da, bez obzira na ove fascinantne brojke, brodogradilište iznutra nailazi na sve više problema koji, pak, reflektiraju društveno-ekonomsko stanje u kojem se nalazi zemlja. O stanju u jugoslavenskoj brodogradnji izvještava bilten *Informacije* pretiskom dijela izvještaja Mladena Knetića o poslovanju brodogradnje, podnesenoga na Savjetovanju o pomorskoj privredi održanom 1982. godine u Rijeci (s. n. 1983). Knetić se u izvještaju osvrće na nemogućnost jugoslavenskih brodogradilišta da raspoložu ostvarenim deviznim priljevom, dakle novcem koji su sami zaradili. Zbog nedostatka deviza nije se mogao realizirati uvoz već prijavljenih materijala, niti prijaviti uvoz novih materijala, tako da dolazi do znatnoga usporenja gradnje brodova. Knetić spominje i ograničenja u plasmanu osnovnih banaka koja su onemogućila plasiranje sredstava brodogradilištima. U "3. maju" javlja se mnoštvo unutrašnjih problema: vrijeme izgradnje brodova, motora i dizalica je predugo, troškovi materijala su previsoki, produktivnost rada je slaba i režijski su troškovi previsoki (Z. L. 1983; Z. L. i Đ. P. 1983a, 1983b). Ukratko, samoevaluacija brodogradilišta pokazuje opasnu neorganiziranost koja je u dubokoj svezi s vanjskim, nacionalnim ekonomskim okolnostima.

Zanimljivo je da je upravo (ne)organiziranost, ali sada slobodnoga vremena, ili neadekvatno organizirano slobodno vrijeme bilo na meti nacionalnih interesa još od ranih 1950-ih godina, kada je država poticala organizaciju slobodnoga vremena na razini poduzeća. 1956. godine Odlukom Trećega plenuma Centralnoga vijeća SSJ-a

⁸ Izraz "smanjenje zaostalosti" često se koristio u socijalističkoj retorici prema kojoj samo obrazovani i kulturni pojedinci mogu ovladati radnim procesima, tehnologijom i znanosti, te potom, kao takvi, graditi socijalizam. Vizija napretka tako je objedinjavala privredni, obrazovni i kulturni napredak.

predviđeno je formiranje "Odbora za odmor i rekreaciju pri svim sindikalnim vijećima i radnim organizacijama". Istu praksi pratio je i "3. maj" kao državno poduzeće. Naime, država je predstavila politički program kojemu je cilj bio potaknuti radne ljude na uključenje u racionalnije forme rekreacije te na taj način osigurati da se slobodno vrijeme provodi na način koji oni smatraju društveno prikladnim. Neorganiziranost, odnosno neadekvatno provedeno slobodno vrijeme u formi besposlice, bilo je "opasno" za državu jer je, kroz osiguravanje prostora radnicima za promišljanje, moglo potencijalno dovesti do propitivanja načina provođenja samoupravnoga socijalizma, njegovih idejnih postavki te do rušenja stabilnosti države. Igor Duda promišlja važnost adekvatno ispunjenoga slobodnog vremena na primjeru jugoslavenskih pionira (Duda 2015), no, budući da je socijalistička politika obuhvaćala sve društvene slojeve, od školaraca do umirovljenika, svako je slobodno vrijeme, bilo ono slobodno od škole ili radnih obaveza, predstavljalo moguću opasnost spomenutoj stabilnosti.

Pojam koji u ovom kontekstu povezuje organizaciju rada i organizaciju slobodnoga vremena jest produktivnost. Naime, upravljanje društvenim sferama, uključujući sferu organiziranoga slobodnog vremena, imalo je, posebice u prvoj etapi samoupravnoga socijalizma, cilj održavanje "radnoga entuzijazma", odnosno podizanje motiviranosti, a time i produktivnosti radnika koji će na taj način graditi put industrijskoga napretka i boljitka. Takvo državno upravljanje utjecalo je prvenstveno na slobodno vrijeme, a onda posljedično i na ono radno, razotkrivajući time njihovu tijesnu povezanost. U osamdesetima iza praksi organiziranja slobodnoga vremena manje stoji namjera održavanja radnoga entuzijazma (za koji i tako ima sve manje nade), a više pokušaj reminiscencije na prošla vremena koji služi kontinuitetu pozitivnoga socijalističkog iskustva i poticaju produktivnosti u tom smislu.

Iako, kako je ranije prikazano, osamdesete godine jesu obojene krizom samoupravnoga sustava i Jugoslavije, koja se iskazivala kroz društvenu, političku i ekonomsku nestabilnost, uvid u literaturu i intervju sa sugovornicima pokazuje da ulaganje u organizaciju aktivnosti u slobodno vrijeme trećomajskih radnika ne jenjava. Kako navodi radnik "3. maja" koji je ondje zaposlen još od 1970-ih: "*Znači firma neka za radnika va ono vrime, to ti je bilo raj. Nači, život (...) u nekoj firmi... radnik je bil bog. Radnik je imel sve i radniku se omogućilo sve. I sportske aktivnosti na trošak firme i druženja na trošak firme. Radnik o ničemu ni moral brinut*" (R. S.). Jedan od mogućih uzroka tomu je i socijalistička politika koja je, prema Hrelji i Kaminskom, spoznala da ulaganje u društveni standard ostvaruje pozitivan utjecaj na proizvodnju pa ono u konačnici ima "karakter privrednih ulaganja" (Hrelja i Kaminski 1971:87).

Radnik treba biti djelotvorniji kako bi opća produktivnost rasla te kako bi se time stvorili uvjeti za porast plaće, ali i standarda na razini države. O naglasku na unapređenje

rada i produktivnosti svjedoči i činjenica kako su poslovođe poduzeća "3. maj", nakon reorganizacije potaknute Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine, sa Zavodom za produktivnost iz Zagreba pokrenuli osposobljavanje u pogledu efikasnijega vršenja svojih funkcija (Trinajstić 2005:146). Fokusiranost na tematiku produktivnosti može se iščitati i iz brojnih članaka biltena *Informacije*. Primjerice, u članku "Izborna-tematska konferencija SK RO TDM: Povećati produktivnost" Velimir Ribić izjavljuje: "*Danas može raditi samo onaj tko radi brzo, jeftino i kvalitetno*" (Ribić 1985:5).

Ulaganje u produktivno ispunjeno slobodno vrijeme kroz praksu njegova organiziranja ostvaruje se na više načina, a u nastavku se ono opimjeruje kroz praksu socijalnoga turizma. Ranije smo u tekstu govorili o koristima za radne odnose do kojih je dovelo zbližavanje radnika u slobodno vrijeme, no putovanja su, osim toga, zahvaljujući upoznavanju krajeva svoje zemlje, pogodovala i razvijanju domoljublja. Putovanja su tako s jedne strane trebala osigurati bolju produktivnost, a s druge strane produbiti osjećaj pripadnosti zajednici. Rory Yeomans tvrdi da je tadašnja vlast vjerovala kako upravo turizam može ubrzati pomirenje između različitih nacionalnih zajednica te time stvoriti zajednički identitet (Yeomans 2013:90). Turizam je kao politički projekt u prvim poratnim godinama bio usmjeren na domaće turiste iz još jednog razloga: uslijed ratnih okolnosti pao je priljev inozemnih turista (posebice onih iz Istočnoga bloka).⁹ Zaokret k domaćim turistima bio je preduvjet razvoja ekonomije i ekonomskoga boljitka države, jer je upravo turizam bio jedan od stupova modernizacije i faktor koji je donosio većinu prihoda (Bakarić 1983:388). Kroz godine se postupno, sve do osamdesetih godina, omjer stranih i domaćih turista izjednačio (Duda 2010:327), a potom se i okrenuo u korist stranaca. Turistička je industrija još i u drugoj polovici osamdesetih godina ostvarivala pozamašne brojke. Konkretno se od 11,5 milijuna noćenja u Jugoslaviji 1970. godine došlo do brojke od 26,7 milijuna noćenja 1986. godine (SGH 1991:79), ne računajući time i na strane turiste s kojima je te godine brojka prešla 68 milijuna noćenja.

U kontekstu socijalnoga turizma, dakle, važnost organiziranoga slobodnog vremena može se promatrati iz dvaju aspekata: produktivnosti te produbljivanja osjećaja pripadnosti. Na tom tragu Jafar Jafari, teoretičar turizma, definira socijalni turizam kao turizam namijenjen radnicima i njihovim obiteljima s ciljem unapređenja društvene povezanosti, no koja je u javnom interesu (Jafari 2000:542). Putovanja su tako bila namijenjena upoznavanju svoje zemlje, ali i osvješćivanju svoje nacionalne pripadnosti, pa se odmorima, kako zaključuje Kristina Ilić (2018:11), pristupalo iz političkoga i ideološkoga okvira. Socijalistička politika je tako kroz prizmu socijalnoga turizma radila na podizanju

⁹ S obzirom na Rezoluciju Informbira i raskid s SSSR-om, sve je manji priljev turista iz Istočnoga bloka, pa, shodno tome, raste potreba da se privuku turisti sa Zapada (Grandits i Taylor 2013:92).

nacionalne svijesti,¹⁰ te su putovanja s jedne strane rezultirala stvaranjem sretnijih građana, a s druge su strane poduprla podizanje nacionalne svijesti i homogenizaciju zajednice (Duda 2014:89), odnosno pomogla su u stvaranju novoga socijalističkog čovjeka sa snažnom socijalističkom svijesti oslobođenom etničke netrpeljivosti (Yeomans 2013:90). Pri organizaciji radničkih ekskurzija posebna se važnost posvećivala lokacijama koje su imale povijesnu ulogu u Narodnooslobodilačkoj borbi, odnosno u stvaranju socijalističke domovine (Cetinić 1956:2–4). Korištenje nacionalne prošlosti¹¹ na taj je način postalo dijelom populariziranja potrošačke kulture. U Jugoslaviji su popularne destinacije bile Jajce, Sutjeska, Titovo Užice (Duda 2014:100), a među izletima ponuđenim trećomajcima moglo se naići na odredišta poput Titove Kuće cvijeća u Beogradu “(...) *moji su išli u Kuću cveća, ja sam s njima išla ko dijete...*” (V. B.).

Socijalni je turizam tako kroz godine potaknuo razvoj navika putovanja među radnicima i ostalim građanima, pa su sukladno tome mnogi nastavili putovati i u vlastitim aranžmanima, što im je dodatno omogućilo i sve raširenije posjedovanje osobnih automobila, praksa koja u prvi plan dolazi sa sedamdesetima te se nastavlja u osamdesetim godinama i bujanjem potrošačke dokolice.¹² “*Tada su ljudi imali već više svoje osobne aute, a neki su imali i vikendice.*” (M. P.)

No, nakon što su građanima putovanja postala navika i potreba, država je počela postupno smanjivati potpore te time radnike činiti turistima potrošačima profitabilnijima za domaći turizam i državnu ekonomiju od prethodne verzije domaćih turista. Jedan od uzroka tome svakako je i sve lošije stanje u državi na ekonomskom i gospodarskom planu, kada ona, zbog sve većih dugova, vodi borbu s rastućom neimaštinom, teškoćama u opskrbi, inflacijom, pa je svaki prihod kojemu su inozemni i domaći turisti mogli doprinijeti bio potican i objeručke prihvaćen. Naznake ovoga procesa iščitavaju se i u biltenu *Informacije*, gdje se u tekstu pod nazivom “Nema vikenda za Dan Republike” objašnjava kako se izlet neće održati zbog, između ostaloga, visokih cijena aranžmana (Kordinacioni odbor, u *Informacije* 1985:7). Navedeno nam ukazuje kako je tadašnje nestabilno društveno-političko i ekonomsko stanje u državi ipak ostavilo traga i na organizaciju i provedbu aktivnosti u slobodno vrijeme trećomajskih radnika. Iako aktivnosti, kako je ranije prikazano, jesu i dalje bile brojne te radnici ističu zadovoljstvo

¹⁰ Ovdje se pojam nacionalizma odnosi na unitarizam (unitaristički nacionalizam), odnosno na koncept nacionalne države formirane kroz nacionalno jedinstvo.

¹¹ Podizanje nacionalne svijesti izletima nije novost. Ovakvu praksu u Europi možemo pratiti još od 1930-ih godina kada se uvidio potencijal odmora kao sredstva za ostvarivanje nacionalne i društvene harmonije, a u godinama pred početak Drugoga svjetskog rata dokona putovanja tako postaju izričito obilježena ideologijom i politikom.

¹² Duda 2010.

njihovom ponudom, osamdesetih se godina i u "3. maju" osjeća kriza koja je tada prožimala cijelo jugoslavensko društvo.

Smanjivanje potpora za radničke ekskurzije i odmore je, zajedno sa sve većom orijentiranošću na inozemne turiste, koji su nosili veći i stabilniji profit od onih domaćih, dovelo do odmaka od politike socijalnoga turizma te do prijelaza na komercijalni. Navedeni je fenomen također vezan i uz općeniti duh vremena i način provođenja slobodnoga vremena, koji je osamdesetih godina, kako je ranije prikazano, orijentiran na uživanje u životu i vezan uz potrošačka dobra. Ovime uloga turizma kao nositelja političke ideologije biva zasjenjena ideologijom i ulogom turizma kao načina uživanja u životu. Iz svega navedenoga vidi se da je u okviru jugoslavenske politike bilo jasno kolika je važnost i vrijednost turizma te da su turizam i slobodno vrijeme u predmetnom periodu u Jugoslaviji bili oruđe za, kako tvrdi Dean MacCannell (1992), izgrađivanje svijesti, oblikovanje svakodnevice te legitimaciju ideologije i vlasti. Potrebno je istaknuti i važnost navedenoga prijelaza sa socijalnoga turizma, koji se zalagao da odmor i putovanja budu dostupna svim radnicima, na onaj, kako spominjemo ranije, komercijalni, kada dolazi do zanemarivanja domaćih turista nauštrb onih inozemnih te profita koji su oni donosili. Ovo je vrijeme u kojem se utjecaj Zapada sve više infiltrira u jugoslavensko društvo, kulturu i svakodnevicu, a mlađi naraštaji, koji su manje osjetili posljedice rata te žive u doba napretka, priželjkuju potrošačka dobra (Jelić 1957:391–398). Turizam tako sve više postaje instrument jugoslavenske vlasti za razvijanje socijalističke inačice potrošačkoga društva (Yeomans 2013:109).

Usredotočenost države i poduzeća na potrebe radnika, uključujući i njihove potrebe za sportom i rekreacijom, stoga nije proizašla samo iz želje za dostizanjem ideala socijalističke politike – osobne sreće svakoga čovjeka, koja se navodi u Programu SKJ-a iz 1958., već je pozornost prema radnicima i njihovim potrebama imala funkciju i u povećanju produktivnosti u radnom vremenu, suzbijanju neprikladnoga ponašanja u slobodnom te naposljetku u promoviranju aktualne socijalističke ideologije i održavanju pripadnosti zajednici. Iako je politika samoupravnoga socijalizma isticala zadovoljenje potreba i želja radnika, od te je politike i sama trebala imati koristi. Unatoč tomu što država nije zanemarivala interes i zdravlje pojedinca, uvijek je insistirala i na pojedinčevu angažmanu koji će biti društveno koristan (Klasić 2017:202).

Premda se kriza osamdesetih godina osjećala na svim poljima jugoslavenskoga društva – socijalnom (ukidanje socijalnih povlastica), ekonomskom (rastuća nezaposlenost, štrajkovi i nemiri, inflacija), gospodarskom (nedostatka opskrbe robom i potrepštinama), društvenom i kulturnom, te iako ona ne mimoilazi niti poduzeće "3. maj" i organizirano slobodno vrijeme (osjetna poskupljenja, otkazivanje putovanja i sl.), iz kazivanja, biltena i raspoložive literature razvidno je da među radnicima "3. maja" tada i dalje vlada osjećaj kolektivismu, zajedništva i zadovoljstva onime što im se nudi kao sadržaj u njihovo slobodno vrijeme. Organizirano slobodno vrijeme za radnike brodogradilišta "3. maj" bilo je od iznimne važnosti za uspostavljanje dobrih kolegijalnih i prijateljskih odnosa koji su posljedično utjecali na atmosferu i performanse na radnom mjestu. Ne čudi, stoga, da je poduzeću bilo u interesu zadržati već ranije uspostavljene aktivnosti organizirane u slobodno vrijeme trećomajskih radnika. One su bile važne za poduzeće iz perspektive kolektivismu, domoljublja te zadovoljnih i produktivnijih radnika koji se povezuju i produbljuju osjećaj pripadnosti zajednici, čime se odmiču od potencijalnoga uzroka dodatne nestabilnosti u tada već nestabilnom društvu. Naposljetku, zaključujemo, aktivnosti u organizirano slobodno vrijeme radnika brodogradilišta "3. maj" održavale su pozitivan stav spram poduzeća i kolektiva, što je u periodu sve kritičnije društvene nestabilnosti bilo od krucijalne važnosti za održavanje zadovoljstva među radništvom – populacijom na kojoj se temeljio, tada već upitan, samoupravni sustav.

LITERATURA I IZVORI

- BAKARIĆ, Vladimir. 1983. *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*. Knj. 1. Zagreb: Informator, Mladost – Sarajevo: Svjetlost.
- BILANDŽIĆ, Dušan. 1969. *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945–1969*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.
- CETINIĆ, Marin. 1956. "Uloga turističkih društava u razvitku domaćeg turizma". *Turizam*, vol. 4/1:2–4.
- CVEK, Sven, Jasna RAČIĆ i Snježana IVČIĆ. 2019. *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.–1991*. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju.
- DUDA, Igor. 2010. *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- DUDA, Igor. 2014. *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-tih i 1960-tih*. Zagreb: Srednja Europa.

- DUDA, Igor. 2015. *Danas kada postajem pionir: djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa – Pula : Sveučilište Jurja Dobrile.
- DUDA, Igor. 2017. "Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika". U *Stvaranje socijalističkoga čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda. Zagreb: Srednja Europa, 5–22.
- DUMAZEDIER, Joffre [DIMAŽDIJE, Žofr]. 1964. "Aktuelni problemi sociologije rasonode". *Gledišta*, br. 4.
- FRIEDMANN, Georges [FRIDMAN, Žorž]. 1959. *Kuda ide ljudski rod*. Beograd: Rad.
- GOLAC, V. 1986. "Krenimo u planine". *Informacije*, br. 15:8.
- GRANDITS, Hannes i Karin TAYLOR. 2010. *Yugoslavia's sunny side: a history of tourism in socialism (1950s – 1960s)*. Budapest – New York: CEU Press.
- HDA-CKSKH, D-P-2920 (1980). Zapisnik 96. sjednice PCKSKH održane 15. 12. 1985.
- HRELJA, Kemal i Martin KAMINSKI. 1971. "*Borovo*": *jugoslavenski kombinat gume i obuće*. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje.
- I. 1989. "Povodom dana 3. maja nastupili jedriličari i udičari". *Informacije*, br. 17–18:13.
- ILIĆ, Kristina. 2018. *Plaćeni godišnji odmor u socijalističkoj Jugoslaviji*. Završni rad. Pula: Sveučilište Jurja Dobrila u Puli, Fakultet za interdisciplinarnu, talijanske i kulturološke studije. URN:NBN: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:298794>
- JAFARI, Jafar. 2000. *Encyclopedia of tourism*. London – New York: Routledge.
- JELIĆ, Vojin. 1957. "Nenapisani putopis". *Naše teme*, vol. 3:391–398.
- KIRN, Gal. 2010. "Jugoslavija: od partizanske politike do postfordističke tendencije". *UP&UNDERGROUND*, vol.17–18:208–229. URL: https://www.up-underground.com/wp-content/uploads/2011/04/1718_gal_kirn.pdf (pristup 3. 11. 2023.).
- KLASIĆ, Hrvoje. 2017. "Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945.–1952.". U *Stvaranje socijalističkoga čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda. Zagreb: Srednja Europa, 201–220.
- Koordinacioni odbor. 1985. "Nema vikenda za Dan Republike". *Informacije*, br. 45:7.
- Koordinacioni odbor konferencije sindikata SOUR-a. 1985. "Kako ćemo koristiti godišnji odmor". *Informacije*, br. 16: 3.
- KRIVOKAPIĆ, Nataša. 2007. "Poimanje slobodnog vremena u savremenom društvu do 80-ih godina XX vijeka". *Sociološka luča*, vol. 1/2:82–99.
- MACCANNELL, Dean. 1992. *In empty meeting grounds: the tourist papers*. London: Routledge.
- MARTINIĆ, Tena. 1977. *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*. Zagreb: Informator.
- MARX, Karl. 1948. *Kapital*, sv. III. Zagreb: Kultura.
- MARX, Karl. 1974. *Temelji slobode*. Zagreb: Naprijed.
- MRVČIĆ, Miljenko. 2019. *Priče o Brodogradilištu 3. maj (1974.–1996.)*. Kastav: Udruga Fluminensiana.

- POLIĆ, Milan i Rajka POLIĆ. 2009. "Vrijeme, slobodno od čega i za što?". *Filozofska istraživanja*, vol. 114/2:255–270. URI: <https://hrcak.srce.hr/41405>
- Program Saveza komunista Jugoslavije: donesen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22–26. travnja 1958.* 1988. Beograd: Komunist.
- PULJAR D'ALESSIO, Sanja. 2018. *Mi gradimo brod, a brod gradi nas: etnografija organizacije Brodogradilišta 3. maj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- RIBIĆ, V. 1985. "Izborno-tematska konferencija SK RO TDM: Povećati produktivnost". *Informacije*, br. 6:5.
- Skijaško-planinarska sekcija "3. maj". 1986a. "Planinarski izlet u Nacionalni park Paklenica". *Informacije*, br. 40:8.
- Skijaško-planinarska sekcija "3. maj". 1986b. "Planinarski izlet na Zavižan". *Informacije*, br. 46:8.
- s. n. 1983. "Stanje u jugoslavenskoj brodogradnji". *Informacije*, br. 6:4–6.
- s. n. 1985a. "Svečanom sjednicom RS SOUR BI '3. Maj' obilježena 35. godišnjica samoupravljanja". *Informacije*, br. 39:1.
- s. n. 1985b. *Informacije*, br. 28:6.
- s. n. 1986. "Izlet". *Informacije*, br. 13:2.
- s. n. 1989. "Druženje iznad svega". *Informacije*, br. 17–18:14.
- STANIĆ, Igor. 2017. "'Aktivan i odgovoran proizvođač i upravljač'. Izgradnja socijalističkog radnika-upravljača na primjeru brodogradilišta Uljanik 1960-ih godina". *U Stvaranje socijalističkoga čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda. Zagreb: Srednja Europa, 97–122.
- Statistički godišnjak Republike Hrvatske – SGH.* 1991. Zagreb: Republički zavod za statistiku, 83.
- TRINAJSTIĆ, Petar. 2005. *Stoljeće moderne brodogradnje u Rijeci. 3. Maj: 1905.–2005.* Rijeka: Grafika Zambelli.
- UNKOVSKI-KORICA, Vladimir. 2014. "Neke lekcije jugoslovenskog radničkog samoupravljanja za antikapitaliste danas". U *Dva desetljeća poslije kraja socijalizma: zbornik radova*, ur. Marko Kostanić. Zagreb: Centar za radničke studije, 8–25.
- V. T. 1985. "Anketa o slobodnom vremenu, odmorima i rekreaciji". *Informacije*, br. 41:10.
- WOODWARD, Susan L. 1995. *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia, 1945–1990.* Princeton: Princeton University Press.
- YEOMANS, Rory. 2013. "Od drugova do potrošača: Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji". U *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor. Zagreb: Srednja Europa, 89–123.
- Z. L. 1983. "Škart i kako ga izbjeći". *Informacije*, br. 12:8–10.
- Z. L. i Đ. P. 1983a. "Za nastajanje škarta nitko ne odgovara". *Informacije*, br. 14:6–8.
- Z. L. i Đ. P. 1983b. "Što prije do pravilnika o škartu". *Informacije*, br. 15:3–5.

Workers' Organized Leisure Time at the 3. Maj Shipyard within the Framework of the Socialist Self-management Policy in the 1980s

*Daniela Špoljarić
Sanja Puljar D'Alessio*

This paper examines the topic of organized leisure time within the framework of workers' self-management in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the 1980s, using the example of the shipyard 3.MAJ in Rijeka. The first part of the paper defines organized leisure time and places it in the context of the shipyard 3. MAJ, while the second part focuses on its depiction from two perspectives – that of the workers on one side, and the company on the other. The aim of the paper is to present the ways in which the workers of 3.MAJ spend their organized leisure time, and subsequently demonstrate its significance for both the workers and the company, thus also revealing the (in)direct reasons for its encouragement.

Keywords: *organized leisure time, workers' self-management, 3.MAJ shipyard, Yugoslavia*

Articles published in this journal are Open Access and can be distributed under the terms and conditions of the Creative Commons license Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)